

НЕОБХІДНІСТЬ АКТИВІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНОМУ БІЗНЕСІ

Сформовано коло факторів, що гальмують розвиток інноваційної підприємницької діяльності в агробізнесі. Проведено критичний аналіз наукових праць з питань моделювання поведінки підприємницької інноваційної діяльності в аграрному бізнесі. Сформовано класифікацію інноваційних ризиків в підприємницькій діяльності агробізнесу, яка включає ризики макросередовища, мікросередовища та внутрішні специфічні інноваційні ризики підприємства. Визначено рівні методологічного забезпечення інноваційного розвитку агробізнесу. Окреслено коло подальших досліджень в галузі моделювання інноваційних підприємницьких ризиків в агробізнесі

Ключові слова: агробізнес, підприємництво, інновація, інноваційні ризики, мікро- і макросередовище, інноваційний розвиток

Постановка проблеми. Зниження інноваційної активності вітчизняних підприємств обумовлено низкою загальновідомих об'єктивних причин, як макроекономічного, так і мікроекономічного характеру. І причина не стільки в кризових явищах економіки (хоча вони і відіграють певну роль), скільки у відсутності фінансових ресурсів та ефективної системи мотивації до використання наявних у підприємств інноваційних резервів.

Стан вивчення проблеми. Сьогодні незначна частина вітчизняних аграрних підприємств (серед яких переважають великі та фінансово стійкі) займається впровадженням інноваційних продуктів та технологій. Вагома ж частка до сьогодні користується застарілою технікою, по якій вже давно минув строк корисного використання. А за таких умов ефективність сільськогосподарського виробництва залишається невисокою (а подекуди і збитковою), і про розширення асортименту та підвищення якості сільськогосподарської продукції не може бути і мови.

Метою дослідження є визначення ролі інноваційної підприємницької діяльності у підвищенні ефективності функціонування суб'єктів агробізнесу в сучасних умовах господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання активізації інноваційної діяльності на вітчизняних підприємствах сьогодні актуальні та є предметом дослідження багатьох науковців. Зазначені аспекти вивчалися такими науковцями, як С.М. Ілляшенко, О.П. Логвінова, А. Шнейдер, Я. Кацман, Г. Топчишвилли, М.З. Згуровський, Н.Д. Панкратова, О.М. Полінкевич, Т.А. Демент'єва та ін. При цьому пропонуються різні варіанти такої активізації, які носять в основному управлінський аспект такої активізації: пропонуються різні об'єднання, групування підприємств з метою сполучення зусиль по досягненню конкурентних переваг та впровадженню інновацій. Проте недостатньо уваги приділяється моделюванню інноваційних ризиків підприємницької діяльності в агробізнесі.

Викладення основного матеріалу. Узагальнюючі думки різних науковців щодо стримуючих факторів інноваційної активності в аграрному секторі економіки, можна навести наступний їх перелік:

- кризові явища в економіці;
- нестача власних фінансових ресурсів на інноваційну діяльність;
- недостатнє фінансування НДДКР з боку держави та в державних освітніх і наукових установах;
- недосконалість існуючого законодавства;
- слабка інноваційна орієнтація суб'єктів господарювання;
- неефективна система податкових пільг при здійсненні інноваційної діяльності;
- недосконала система кругообігу інформації в інноваційній сфері;
- практична відсутність державної підтримки інноваційної діяльності;
- низький рівень інвестиційної активності;
- висока вартість здійснення інноваційної діяльності та впровадження інноваційних продуктів;
- нестача кваліфікованих кадрів в інноваційній сфері;

– низький попит на інноваційну продукцію через її високу вартість;

– низький рівень ефективності самих сільськогосподарських підприємств;

– відсутність на підприємствах власного інноваційного потенціалу (кадрового, фінансового, управлінського).

Особливо слід виділити проблему фінансування НДДКР, як за рахунок державних, так і власних коштів. Сьогодні обсяг фінансування науки не відповідає тим вимогам, які ставить до неї ринкова економіка, що і тягне за собою відсутність ефективної віддачі від інтелектуальної складової економіки. І справа вже далеко не в тому, що ми роками формували свій менталітет і привчилися чекати фінансування з боку держави, забуваючи, що зміна форми власності представила нові вимоги до організації господарської діяльності. А, скоріше, в тому, що інноваційну складову просто відкинули на останнє місце в пріоритеті направлення наявних у підприємства коштів. Сьогодні підприємства, маючи дефіцит грошових коштів, спочатку намагаються розрахуватись за своїми поточними зобов'язаннями, оскільки не хочуть і надалі погіршувати свою ліквідність і платоспроможність. А після вирахування боргів, залишаються лише кошти на хоча б якусь поточну діяльність. А впровадження інновацій потребує достатньо великих обсягів коштів, які одразу вилучити з обороту і пустити на інноваційне оновлення дуже важко без супутніх проблем і витрат.

Істотним фактором стримування інноваційної активності є слабка інноваційна орієнтація суб'єктів господарювання. Така ситуація, як і попередня, в значній мірі пов'язані зі сталістю економічного розвитку, успадкованого з радянських часів. Основою такої системи залишаються самостійні науково-дослідні інститути, які ізольовані від вузів та підприємств. В результаті розробки, проведені в таких організаціях, як правило, не доходять до кінцевого їх споживача, а інновації залишаються у більшості випадків на папері. Якби ж науково-дослідні підрозділи працювали безпосередньо на підприємствах і для підприємств (або групи підприємств), то ситуація з впровадженням інновацій була б більш ефективною.

Водночас, наявний в науці інтелектуальний та інноваційний потенціал не задіяний в повній мірі на вирішення ключових завдань інноваційного розвитку економіки в цілому. Продовжує недооцінюватись роль науки як першоджерела розвитку інноваційної системи. Фактично наукові розробки, які проводяться, проводяться хаотично, поодинокі і не враховують вимог макро- і мікросередовища. Робота, яка має проводитись так би мовити "на благо країни", проводиться просто "для галочки".

Отже, існує багато об'єктивних причин, що гальмують ефективну інноваційну діяльність в економіці, в тому числі в аграрному секторі.

Фактично, на сьогоднішній день в аграрній сфері функціонує замкнене коло, яке дуже важко розірвати: у підприємств не вистачає грошей на агроінновації, тому вони не можуть їх впроваджувати – одночасно відсутність впровадження агроінновацій не дозволяє підвищити ефективність діяльності та заробити додаткові фінансові ресурси на покращення і розширення діяльності.

Зазначимо, що активізація інноваційної діяльності серед підприємств стає можливою саме завдяки ефективному функціонуванню всіх елементів вказаного механізму. Якщо буде несприятливий клімат хоча б в одному з цих елементів, то активізація інноваційної підприємницької діяльності в аграрному секторі може

суттєво загальмувати або зовсім припинитись. Особливо це стосується таких секторів, як державне регулювання і правове забезпечення, фінанси, менеджмент і маркетинг. Крім того, активізація інноваційної діяльності повинна розпочинатись одночасно і проводитись поступово на всіх трьох рівнях організації, вказаних на рис. 1.

Рис. 1. Методологічне забезпечення інноваційного розвитку агробізнесу

Отже, активізація інноваційних процесів у аграрній сфері має підпорядковуватись реально функціонуючим інноваційним та інституційним механізмам, які забезпечують гармонійне поєднання науки і виробництва, інновацій та інвестицій. При цьому важливим фактором зростання такої активності багато спеціалістів вважають наявність конкуренції та приватної власності, оскільки зацікавленість в результатах праці та наявність факту змагання спонукають до пошуку нетрадиційних джерел отримання і поповнення прибутку.

Щодо ролі приватної власності думка фахівців беззаперечна, але в той же час, існує також думка, що наявність конкуренції може бути стримуючим фактором для зростання інноваційної активності. Фахівці пояснюють це значними витратами на виживання в конкурентних умовах і відповідною нестачею ресурсів на інновації. Таку думку спеціалістів ми не поділяємо, оскільки саме вкладення коштів у інновації є одним з елементів необхідних витрат в конкурентному середовищі, які не слід ставити на останнє місце.

Важливим елементом активізації інноваційної діяльності можна вважати і рівень розвитку ринкової інфраструктури. Цей розвиток має бути заснований на можливостях вітчизняної економіки та відповідно до її вимог. Створення в складі інфраструктури відповідних інноваційних центрів, розробка стимулів до інновацій у учасників ринку, реалізація заходів по удосконаленню інноваційної культури суб'єктів господарювання є вагомим резервом покращення інноваційної активності.

Активізація інноваційної підприємницької діяльності, на нашу думку, має відбуватись не відокремлено від інших економічних процесів, а у взаємозв'язку з ними, а саме:

- вивчення попиту споживачів, пошук нових способів задоволення їх потреб та засобів удосконалення існуючих товарів чи їх характеристик;
- стимулювання ринку збуту інноваційної продукції;
- вивчення досвіду розвинених країн світу стосовно інтеграції інноваційних процесів в економіку;
- формування у підприємств, що впроваджують інновації, до більш лояльного їх сприйняття (без страху та недовіри); – вертикальна та горизонтальна інтеграція науки і виробництва.

Зупинимось на огляді праць науковців щодо можливих шляхів активізації інноваційної підприємницької діяльності в агробізнесі.

Так, Демент'єва Т.А. в [1] наголошує на доцільності створення кластерних груп підприємств на основі кооперації зусиль по впровадженню інноваційних проектів і продуктів. На її думку, одним з пріоритетних завдань таких груп може стати активізація механізму саморозвитку і самореалізації підприємницьких стратегій підприємств-учасників на основі внутрішніх потенційних можливостей кластера в цілому. До складу такої кластерної структури слід включати, перш за все, відповідний координаційний центр, а також правовий захист, маркетинг, банківський сектор, науково-дослідний та освітній сектор. Спільними зусиллями учасників кластеру може бути сформовано інноваційний фонд, кошти якого будуть спрямовуватись на інноваційний розвиток підприємств всередині кластера та підняття їх конкурентних переваг порівняно з окремими підприємствами галузі.

Поряд із цим вищевказаний автор у праці [2] розкриває сутність трансферу технологій, як одного із шляхів підвищення активізації інноваційної діяльності. Під трансфертними сітками вона розуміє концентроване об'єднання зацікавлених підприємств та організацій навколо координаційного центру (описаного в праці про кластери [1]) з метою втілення наукових розробок в готову продукцію. Створення трансферу технологій, на її думку, допоможе вирішенню таких задач, як активізація просування результатів інноваційної діяльності в економіку, надання допомоги суб'єктам господарювання з питань інноваційної діяльності, втягнення інтелектуальної власності в господарський оборот тощо.

Поліневич О.М. вважає найбільш ефективним способом активізації інноваційної діяльності удосконалення управління нею через відповідний організаційно-економічний механізм. До складу такого механізму він включає наступні елементи: вибір організаційних форм інноваційної діяльності, планування та стимулювання інноваційної діяльності, державне регулювання, нормативно-правове регулювання, фінансування і оподаткування інновацій, ціноутворення, страхування і оцінка ефективності інновацій. До методів активізації інноваційної діяльності вказаний автор відносить: планування, економічне стимулювання, право, соціальне регулювання та політичне регулювання. [6]

Цікавим є підхід до активізації інноваційної діяльності серед підприємств, запропонований Згуровським М.З. та Панкратовою Н.Д. Він полягає у застосуванні методології

технологічного передбачення, реалізація якої базується на послідовному виконанні основних етапів процесу технологічного передбачення. Це дозволяє сформувати цілісний процес передбачення на основі групи сценаріїв. В основу такої методології покладено сценарний аналіз, який дозволяє з урахуванням ймовірності реалізації різних варіантів сценаріїв обрати найбільш ефективний сценарій та прийняти вірне рішення в галузі інноваційної діяльності. [3]

Як бачимо з проведеного вище огляду наукових праць, поступово в практику інноваційної діяльності починають входити елементи теорії прийняття рішень та ризику.

Таблиця 1. Класифікація інноваційних ризиків

Критерій класифікації	Види інноваційних ризиків	Характеристика ризиків
Ризики макросередовища	Економічний (ринковий)	складність прогнозування кон'юнктури у тій чи іншій сфері діяльності, рівень економічного розвитку, наявність інфляційних процесів тощо
	Політико-правовий	зміна валютних курсів, відсоткових ставок, принципів оподаткування, митних правил, а також політичні обставини
	Соціально-демографічний	зміни смаків та вподобань споживачів, зниження їх рівня купівельної спроможності тощо
	Екологічний	наявність екологозабруднюючого фактора на інноваційних виробництвах
Ризики мікросередовища	Технологічний	пов'язаний з тим, що інноваційний продукт (товар, послуга, технологія тощо) не виконає тих технологічних завдань, які перед ним поставлені (не будуть дотримані різноманітні норми, його якість буде значно нижчою, ніж запланована, рівень продуктивності буде також нижчим тощо), не пройде апробації на ринку (не задовольнить очікування споживачів), завдасть істотних фінансових втрат підприємству (коли його продаж не забезпечить очікуваний рівень рентабельності продажу)
	Маркетингові (споживчий, постачальницький, посередницький)	неефективний підбір відповідних маркетингових стратегій пропагування та впровадження інновацій
	Конкурентний	зростання рівня конкуренції, існування різноманітних бар'єрів входження на ринок з інноваційними продуктами
	Фінансовий (інвестиційний)	брак необхідних для реалізації інноваційних проектів коштів, погіршення фінансового стану підприємства, складність одержання зовнішніх позик для фінансування інноваційних проектів тощо
	Ризик управління персоналом	неспроможність штатних працівників підприємства самостійно реалізувати інноваційний проект, плинність кадрів, неефективна система мотивування працівників, які задіяні у процесі інноваційної діяльності тощо
	Продуктовий	неефективний підбір відповідних технологій, постачальників ресурсів, підрядників, неякісно організована система управління запасами тощо
Внутрішні специфічні інноваційні ризики підприємства	Організаційний	неефективна стратегія інноваційної діяльності підприємства, погане організування підрозділів, які займаються інноваційними розробками, неефективно побудовані канали поширення інформації в процесі інноваційної діяльності, можливі конфлікти в процесі реалізації інноваційних розробок, невдало підібрані стилі керівництва та форми влади тощо
	Ризик аналізу відповідності внутрішніх можливостей розвитку	
	Ризик генерації ідей	
	Ризик перевірки і добору ідей	
	Ризик розроблення і перевірки задуму товару	
	Ризик аналізу ринку для інновації та розроблення плану її просування	
	Ризик оцінки можливостей підприємства-інноватора	
	Ризик розроблення товару	
Ризик ринкових випробувань товару		
Ризик розгортання комерційного виробництва нового товару		

Відносно методів кількісної оцінки інноваційних ризиків, їх також існує багато, проте більшість із них є традиційними для оцінки ризиків інших економічних процесів:

1) метод аналізу чутливості – розглядає зміну окремих змінних інноваційного проекту на основі розрахунку критичних значень; різновидами такого аналізу є розрахунок точки беззбитковості проекту, чистої приведеної вартості, внутрішньої норми доходності, періоду окупності тощо;

2) метод експертних оцінок – полягає у використанні досвіду експертів для аналізу інноваційних проектів та виявленні різноманітних чинників, що чинять вплив на інноваційну діяльність; основна перевага методу в тому, що вивчаються думки декількох спеціалістів, а основних недолік – підібрати і залучити кваліфікованих фахівців; різновидами експертних оцінок вважають SWOT-аналіз, "троянду ризиків", "спіраль ризиків", метод Дельфі;

3) статистичний метод – дозволяє за допомогою статистичних показників оцінити величини і динаміку можливих доходів і витрат підприємства від реалізації інноваційних проектів; плюсом цього методу є простота розрахунків, а мінусом – складність статистичних спостережень за проміжок часу для більш точної оцінки ризику;

Будь-яка економічна діяльність, а особливо інноваційна, пов'язана з ризиком, що потребує його врахування під час прийняття інноваційних рішень. Виходячи з цього, активізація інноваційної діяльності неможлива без розробки заходів і моделей по їх мінімізації. Фактично, якщо звести інноваційні ризики до мінімуму, отримуємо більш оптимістичне сприйняття будь-яких інноваційних перетворень на підприємствах.

Аналіз публікацій щодо сутності та класифікацій інноваційних ризиків дозволяє згрупувати їх до наступної класифікації (табл. 1).

Таблиця 1. Класифікація інноваційних ризиків

Критерій класифікації	Види інноваційних ризиків	Характеристика ризиків
Ризики макросередовища	Економічний (ринковий)	складність прогнозування кон'юнктури у тій чи іншій сфері діяльності, рівень економічного розвитку, наявність інфляційних процесів тощо
	Політико-правовий	зміна валютних курсів, відсоткових ставок, принципів оподаткування, митних правил, а також політичні обставини
	Соціально-демографічний	зміни смаків та вподобань споживачів, зниження їх рівня купівельної спроможності тощо
	Екологічний	наявність екологозабруднюючого фактора на інноваційних виробництвах
Ризики мікросередовища	Технологічний	пов'язаний з тим, що інноваційний продукт (товар, послуга, технологія тощо) не виконає тих технологічних завдань, які перед ним поставлені (не будуть дотримані різноманітні норми, його якість буде значно нижчою, ніж запланована, рівень продуктивності буде також нижчим тощо), не пройде апробації на ринку (не задовольнить очікування споживачів), завдасть істотних фінансових втрат підприємству (коли його продаж не забезпечить очікуваний рівень рентабельності продажу)
	Маркетингові (споживчий, постачальницький, посередницький)	неефективний підбір відповідних маркетингових стратегій пропагування та впровадження інновацій
	Конкурентний	зростання рівня конкуренції, існування різноманітних бар'єрів входження на ринок з інноваційними продуктами
	Фінансовий (інвестиційний)	брак необхідних для реалізації інноваційних проектів коштів, погіршення фінансового стану підприємства, складність одержання зовнішніх позик для фінансування інноваційних проектів тощо
	Ризик управління персоналом	неспроможність штатних працівників підприємства самостійно реалізувати інноваційний проект, плинність кадрів, неефективна система мотивування працівників, які задіяні у процесі інноваційної діяльності тощо
	Продуктовий	неефективний підбір відповідних технологій, постачальників ресурсів, підрядників, неякісно організована система управління запасами тощо
Внутрішні специфічні інноваційні ризики підприємства	Організаційний	неефективна стратегія інноваційної діяльності підприємства, погане організування підрозділів, які займаються інноваційними розробками, неефективно побудовані канали поширення інформації в процесі інноваційної діяльності, можливі конфлікти в процесі реалізації інноваційних розробок, невдало підібрані стилі керівництва та форми влади тощо
	Ризик аналізу відповідності внутрішніх можливостей розвитку	
	Ризик генерації ідей	
	Ризик перевірки і добору ідей	
	Ризик розроблення і перевірки задуму товару	
	Ризик аналізу ринку для інновації та розроблення плану її просування	
	Ризик оцінки можливостей підприємства-інноватора	
	Ризик розроблення товару	
Ризик ринкових випробувань товару		
Ризик розгортання комерційного виробництва нового товару		

4) метод критичних значень – полягає в тому, що в умовах прогнозованої динаміки зміни певного фактору інноваційного ризику паралельно оцінюють близькість розрахованого показника до критичної межі (меж); чим ближче межа, тим ризикованіший проект;

5) метод аналогій – дозволяє на основі аналізу даних за попередні періоди або по аналогічним проектам перевести розвиток подій на досліджуваний об'єкт;

6) метод побудови сценаріїв – за якого формуються різні варіанти розвитку подій, розраховуються можливі ризики та вибирається найменш ризикований сценарій;

7) "дерево рішень" – є різновидом методу сценаріїв, який дозволяє на основі побудованих гілок визначити найменш ризикований проект;

8) імітаційне моделювання – дозволяє будувати моделі процесів такими, якими б вони були і поводити себе в реальному середовищі; найбільш розповсюдженим методом такого моделювання є метод Монте-Карло.

Крім традиційних методів оцінки інноваційних ризиків науковці пропонують і специфічні.

Шнейдер А., Кацман Я., Топчишвилли Г. серед методів оцінки ризику інвестиційно-інноваційних проектів особливе місце віддають квантово-економічному аналізу. Це сучасна методологія прогнозу, яка дозволяє не передчувати, а передбачати, і визначати заздалегідь

неефективні проекти, які не будуть мати успіху. Крім того, вказаний аналіз не тільки вказує на неефективні проекти, а й виявляє причини, через які проекти стають такими, а також дозволяє вибрати прийом, який допоможе покращити ситуацію з даним проектом. [8] Перевага методу квантово-економічного аналізу в порівнянні з традиційними методами в тому, що він дозволяє зосередитись на комплексі параметрів і характеристик проекту, а не на одному якомусь показникові чи параметрі.

Певного удосконалення в працях Серединської І. набуває розрахунок чистої приведеної вартості, яку вона пропонує враховувати при його розрахунку занижуючий коефіцієнт, що виводиться на основі ймовірності та ступеня наявного ризику проекту. [7]

Логвінова О.П. критикує традиційні методики оцінки ризику інноваційних проектів через їх їх однозначність та вузьконаправленість і пропонує усунути цей недолік методом оцінки інноваційного ризику відповідно до складових інноваційного потенціалу підприємства. Уточнення структури інноваційного потенціалу підприємства зроблене шляхом виокремлення дослідницької, технологічної та стратегічної складових. Загальна оцінка інноваційного потенціалу формується як сума оцінок трьох вказаних складових. [5]

Цікавим є підхід до оцінки інноваційних ризиків, запропонований Ілляшенко С.М. Він полягає у формуванні матриці морфологічного синтезу при прийнятті управлінських рішень щодо реалізації інноваційного проекту. Правило морфологічного синтезу засноване на припущенні, що в основі аналізу лежить поєднання двох чинників, в ході якого можна визначити третій чинник, який можна оцінити математично і покласти в основу прийняття обґрунтованого управлінського рішення. [4] Дана методика також, на відміну від традиційних, дозволяє враховувати комплекс чинників інноваційного розвитку, а не окремі його складові.

Висновки й перспективи подальших досліджень.

Отже, більш сучасні методики оцінки ризику інноваційних проектів засновані на більш комплексному підході до такої оцінки та на використанні нестандартних економіко-математичних методів і прийомів. В подальших дослідженнях нами буде зроблено спробу аналогічного моделювання ризикованості інноваційних проектів в агробізнесі, що, на відміну від існуючих, враховує грошові потоки від таких операцій.

Список використаних літературних джерел:

1. *Дементьева Т.А.* Активизация инновационной деятельности малых и средних предприятий на основе кластерной структуры организации / Т.А. Дементьева // *Економічний вісник Донбасу.* – 2010. – №1. – С. 142-149.
2. *Дементьева Т.А.* Трансферт технологий как один из путей повышения инновационной активности на малых и средних предприятиях / Т.А. Дементьева // *Стратегія і механізм регулювання промислового ринку.* Зб. наук. праць. – 20 09 – С. 198-211.
3. *Згуровский М.З.* Стратегия инновационной деятельности на основании методологии технологического предвидения / М.З. Згуровский, Н.Д. Панкратова // *Реєстрація, зберігання і обробка даних.* Науковий журнал. – 2010. – №2. – С. 103-112.
4. *Ілляшенко С.М.* Теоретико-методичні підходи до аналізу інноваційних проектів промислових підприємств / Ілляшенко С.М., Божкова В.В., Дериколенко О.М. // *Вісник Національного університету "Львівська політехніка".* – Логістика. – 2010. – №690. – С. 48-53.
5. *Логвінова О.П.* Оцінка ризику в інноваційній діяльності на основі критерію ризикованості інноваційного потенціалу підприємства / О.П. Логвінова // *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Науковий журнал. – 2011. – № 10(1) – С.162-169.
6. *Полінкевич О.М.* Методи активізації інноваційної діяльності суб'єктів господарювання / О.М. Полінкевич // *Економічні науки.* Серія: облік і фінанси. Зб. наук. праць – 2010. – Вип. 7(25) – ч.5. – С.173-188.
7. *Серединська І.* Оцінювання інноваційних ризиків у системі вартісно-орієнтованого управління / І.Серединська // *Галицький економічний вісник.* – 2011. – № 1(30). – С. 116-123.
8. *Шнейдер А., Кацман Я., Топчишвилли Г.* Наука перемагати в інвестиціях, менеджменті і маркетингу. – М.: ТОВ "Видавництво АСТ", 2002. – 232с.

ДОЛГОШЕЯ Наталя Олександрівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри управління виробництвом та інноваційною діяльністю підприємств Миколаївського національного аграрного університету.

Наукові інтереси:

- інноваційний розвиток аграрного бізнесу;
- кооперація та інтеграція в аграрній сфері;
- страхування та страхова діяльність.

Стаття надійшла до редакції: 10.11.2012 р.